

לואי אלתוסר. בשביל מרקס. תרגום, פתח דבר והערות: טל מאיר גלעד. רסלינג. 2018. 350 עמודים

נווה פרומר*

לפני שאלות כמו מה עשוי להחליף את הקפיטליזם, איך עשויות להיראות כלכלה ללא בעלות פרטית או חברה ללא מעמדות, ומהי חרשנות טכנולוגית שאינה מונעת רק מרווח – הספר שלפנינו (שיצא לראשונה בצרפת ב־1965) מציב דרישה רעיונית: "המרקסיזם חייב להיות שדה תיאורטי של מחקר יסודי, שבלעדיו לא יוכלו להתפתח מדע החברות או מדעי הרוח השונים" (עמ' 58). מפעל חייו של לואי אלתוסר (1918–1990) היה ביסוס מה שראה כמפנה הפילוסופי העמוק שהציע מרקס. הוא שימש מורה לדור של אינטלקטואלים שהפכו מזוהים עם הכותרת "פילוסופיה צרפתית", כמו פוקו, דרידה, רנסייר ובורדייה, שדווקא התרחקו מן המרקסיזם בדרכים כאלה ואחרות. אחרים, כמו אטיין בליבר, המשיכו להיות מושפעים מרעיונותיו, שזכו לעדנה מחודשת מצד הוגים כמו ג'ודית באטלר וסלברי ז'יז'ק.

אלתוסר אינו גורס שלמרקסיזם יש בכיס את כל התשובות, אלא שהמרקסיזם מציב את ה"פרובלמטיקה" הנכונה. כאן גם תרומתו של אלתוסר לתורת הפרשנות, ההרמנויטיקה. קריאה של הוגה חשוב צריכה לא רק להבין את המושגים שהוא משתמש בהם, אלא כיצד אלה פועלים בתוך שדה בעיות חדש שהוא נאבק לבסס. הרבר מחייב לעיתים קרובות לקרוא טקסט נגד מילותיו שלו, שכן "לא מתנתקים מעבר תיאורטי בבת אחת. צריך תמיד מילים ומושגים על מנת להתנתק ממילים ומושגים" (עמ' 77).

דיונים על מרקס נוטים להיגמר מהר מאוד באמירות כמו "מה אדוני מציע, גולאגים?", "נראה אותך עומד בתור ללחם", "גם הקיבוצים כבר ויתרו על הרעיון", או "אם סטיב ג'ובס לא היה מרוויח מהאייפון, הוא לא היה ממציא אותו". אבל ייחודו של הספר שלפנינו בכך שהוא נכתב דווקא למשוכנעים, אותם חסידי מרקס שנופלים דווקא בפח שהם מייחסים למחשבה ולפוליטיקה הבורגנית-ליברלית: הכשל ההומניסטי. למפנה שאלתוסר מנסח בעקבות מרקס יש שם מטעה – אנטי-הומניזם. הכוונה אינה "שנאת אדם", אלא ביקורת על הניסיון להעמיד מושג חוצה זמנים ומקומות של האדם, בה"א הידיעה, כבסיס להבנה ולהצדקה של תופעות אנושיות. הבעיה הזאת, מבחינת אלתוסר, אינה רק עניין בורגני, אלא היא אופיינית גם ללא מעט מרקסיסטים בני התקופה, לאופנה האקזיסטנציאליסטית ואפילו לסטודנטים שיפגינו בפריז כמה שנים מאוחר יותר, במאי 1968.

מול כל אלה כותב אלתוסר: "נוכל לדעת דבר-מה על בני האדם רק בתנאי המוחלט שנרמוס עד עפר את המיתוס של האדם" (עמ' 313). בני אדם יוצרים את עולמם, ובכך הם יוצרים גם את "האדם". כל יידוע שכזה לפני המילה "אדם" הופך בית גידול אנושי מסוים לעיקרון מסביר, במקום למה שצריך להיות מוסבר. זהו המפנה הפילוסופי העמוק, לדעתו, בין כתביו של מרקס הצעיר לזה הבוגר, שגם אצלו עדיין מצויה הפילוסופיה החדשה ב"מצבה הגולמי" (עמ' 65).

* ד"ר נווה פרומר, מרצה בחוג לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב

ביקורת ספרים

לטענת מרקס, במקום "האדם המופשט" יש לדבר על "האדם הממשי" שהוא "סכום של יחסים חברתיים". אלא שהמילה "ממשי" בעצמה מופשטת מאוד. מהו בדיוק אותו "תכלס" שמרקס מחפש? אלתוסר טוען, באומץ פרשני אופייני, שכאשר מרקס אומר "ממשי" הוא בעצם "לא אומר דבר" (עמ' 330). "היחסים החברתיים" אינם משהו שאנו כבר יודעים, אלא כותרת של מה שעלינו לנתח. אין כאן מתכון לאופן שבו עושים זאת, רק תזכורת מתמדת לאותה טעות של הפשטה הומניסטית, כאילו אם רק נקזז את החיכוך או הרעש החברתי, נגיע לליבת האדם הנכספת. זוהי רק דוגמה אחת שמראה מדוע אי אפשר לצמצם את מרקס למשבצת של כלכלן. אנו נוגעים כאן בשאלה פילוסופית קנונית: מהו המופשט ומהו הממשי.

שאלה זו קשורה לשאלה פילוסופית נוספת, שאלת היחס בין תופעה למראית. כאן אנו מגיעים אל המושג המזוהה ביותר עם אלתוסר: אידאולוגיה (אלתוסר, 2008). אידאולוגיה אינה מסך של שקרים המסתיר מעינינו את המציאות החברתית כהווייתה. המראית, או התרמית, הן תמיד חלק מכל קיום חברתי. שוק התעסוקה פועל בין היתר הודות לכך שאנו מאמינים כי חוזי עבודה הם שוויוניים, אף על פי שאינם כאלה. כסף פועל משום שאנו מאמינים שמחירים באמת מייצגים את מידת הנחשקות של סחורות. הרכוש הוא "דק שלי", אף שמעמדו תלוי בהכרתם של אחרים. בניסוחו הדרוש של אלתוסר: אידאולוגיה היא "האחרות של יחס הממשי ושל יחס הדמיוני של בני אדם אל תנאי קיומם הממשיים" (עמ' 318). והוא ממשיך: "כך חיה הבורגנות את יחסה אל תנאי קיומה: כלומר את יחסה הממשי (חוקי הכלכלה הקפיטליסטית, הליברלית) כמשוקע ביחס דמיוני (כל בני האדם חופשיים, כולל העובדים החופשיים)" (עמ' 319). נסו למשל את החילוף הבא: כך חיה הישראלית את יחסה הממשי לתנאי קיומה (משרדי גוגל בהרצליה לצד מלחמה בעזה) כמשוקע ביחס דמיוני (כל העמים זכאים להגדרה עצמית, למעט הלא-עם הפלסטיני). כך אנו חיים את הכלכלה הממשית (גברים אשכנזים מרוויחים יותר מנשים, מזרחים וערבים) כמשוקעת בפנטזיה שוויונית (מי שעובד קשה מצליח, גם האשכנזים התחילו מלמטה).

אלתוסר לא חושב שהפרדיגמה המרקסיסטית פתרה את כל השאלות שהיא עצמה הציבה. אחת מהן היא כיצד לנתח חברה הן כמכלול שלם והן כריבוי מתוח של גורמים לאו דווקא הרמוניים. התשובה המרקסיסטית הפשוטה-מדי נראית בערך כך: בבסיס עומדים כוחות הייצור (חקלאות מול חרושת, למשל); אלה קובעים את היחסים החברתיים-מעמדיים (אדון-וסל, בעל הון-עובדים); ואלה – את "מבנה העל" (דת, פוליטיקה, טלוויזיה). אבל אלתוסר טוען שההשפעה היא דו-כיוונית: יחסי הייצור אינם שיקוף פשוט של כוחות הייצור, אלא גם "תנאי הקיום שלהם" (עמ' 284). הוא כן מקבל את העיקרון של "היקבעות בחשבון אחרון על ידי הכלכלה", אבל טוען שהגורם הכלכלי יכול גם לסגת לרקע: "הכלכלה, הפוליטיקה, התיאוריה וכו' מתחלפות בתפקיד הראשי" (עמ' 293). השאלה שנותרת פתוחה היא מה מאפשר לומר

שהן מתחלפות בתפקיד הראשי אבל עדיין מתקיימות במסגרת אותו מחזה.

טל מאיר גלעדי לא רק תרגם את הצרפתית האקדמית הבהירה של אלתוסר לעברית קולחת. הוא גם העיר את הטקסט באופן מופתי, כולל עבודת ביאור מקיפה וליקוט תרגומים נשכחים לעברית. אם לא די בכל זה, הוא סיפק גם פתח דבר מאיר עיניים אשר מניח את האצבע על כמה בעיות חשובות.

למרות התרגום הנהדר, סדר הפרקים שבחר אלתוסר אינו מחבב את הספר על הקורא. עצתי הצנועה היא לקרוא שלא על פי הסדר. הייתי ממליץ להתחיל בפתח הדבר המצוין של המתרגם.

משם לדלג דווקא לפרק האחרון, "לקוראי התרגום": הקדמה שנכתבה בדיעבד, ובה מציג אלטוסר מבט מקיף על עבודתו. לאחר מכן כדאי לחזור להקדמה שבה פותח אלטוסר את הכרך. אחריה אפשר לגשת ללב העבודה – הפרק השביעי, "מרקסיזם והומניזם", והמוסף שמופיע אחריו. הפרק השלישי והשישי מעמיקים בתאוריה; הפרק השני והחמישי מפרטים את הקריאה במרקס. הפרק הראשון משלים אותם עם ההנגדה בין מרקס לפילוסופיה של פויירבך. עוד הערה על הפרק הרביעי, הזר מעט בנוף הספר, אבל מומלץ בחום לכל מי שחושב על אמנות פוליטית. בתיאטרון הקלאסי, כותב אלטוסר, המתחים והבעיות שסביבם נסוב המחזה "משתקפים במלואם בתודעה של דמות מרכזית" (עמ' 209). ואילו במה שהוא מכנה תיאטרון מטריאליסטי, לא המילים מפי הדמויות הן ש"יוציאו לפועל את הביקורת", אלא "יחסי הכוח הפנימיים בין האלמנטים של המחזה" (עמ' 208). אם תרצו, זהו ההבדל בין בעיה סובייקטיבית לאובייקטיבית, או בין דמות שיש לה בעיה לבעיה שיש לה דמות. תיאטרון כזה מבקש גם צופה אחר, כזה שאינו חושב על עצמו בתור "השופט העליון של המחזה" ואינו מבקש לגלות הזדהות עם גיבוריו, אלא "חי אותו דרך התודעה הכוזבת שהועמדה בסימן שאלה" (עמ' 215). חשיבותו של אלטוסר נעוצה בכך שהוא מחייב את המרקסיזם לתת על עצמו דין וחשבון פילוסופי, ואת הפילוסופיה והתאוריה החברתית – דין וחשבון על האתגרים שמציב המרקסיזם. השאלה המרכזית היא איך לחשוב על פוליטיקה, מוסר, תרבות ואמנות אחרי שהתגברנו על מיתוס "האדם באשר הוא אדם" ואחרי שהבנו שבכל קיום אנושי, הממשי והמדומיין אחוזים זה בזה לבלי התר. אפשר לחלוק על המרקסיזם בכלל ועל זה של אלטוסר בפרט, אבל כתיבתו היא מופת של יושרה אינטלקטואלית וחתירה לבהירות, שאינה מטאטאת בעיות אל מתחת לשטיח אלא מניחה אותן על השולחן. זוהי הזמנה אינטלקטואלית כנה ל"הרפתקה של מדע בהתפתחות" (עמ' 333).

מקורות

אלטוסר, לואי. (2008). על האידיאולוגיה: מנגנוני המדינה האידיאולוגיים. רסלינג.